PROBLÉM MODIFIKACE PODSTATY ČLOVĚKA V KONTEXTU S GENETICKÝM INŽENÝRSTVÍM

Problem of the modification of the human nature in context of genetic engineering

Jekatěrina Ignatěva Gnatik

IX: 1 - 211, 2007
ISSN 1212-4117

Ruská univerzita přátelství národů v Moskvě, katedra ontologie a teorie poznání

Summary

Coming changes in the way of the human existence bring qualitative modifications of the system of the human consciousness. There are reasons for an assumption that at the contemporary stage of the development of natural sciences, an era will come, in which man can humble himself. Thus, the object of the purposeful transformation will be not the external nature but the nature of man, i. e. the natural-biological basis of the human life activity. The consequence of this will be a new dimension of the discipline referred to as genetic engineering. Genetic engineering of man principally alters the basic relationship between the subject and object, forming the basic arrangement and values of the consciousness, by creating tools making possible more considerable intervention into the nature of man and rule of this nature. Targets of genetic engineering are beneficial. These are attempts to provide conditions for increasing the quality of the health protection, to prolong the active life, to set man free of severe diseases including neurodegenerative disorders, and even to enhance the intellectual level. Advances of biology and medicine alter the understanding of the world, self-consciousness and moral self-confidence. The goal of modern medicine is not only to help the patient, but also to search for possibilities of the control of the processes of pathology, conception and dying. Thus, the development of biotechnological intervention presents complex and ambiguous ethical problems similar to those formerly originating in association with other technologies. The concept of anthropogenetics is focused on a further elaboration and concrete expression of the general theory of biology and on acquiring knowledge, which is of importance for the use in practice. A considerable aspect of the effect of the practice on the field of the scientific-theoretical knowledge associated with the development of genetic engineering is the requirement for solving the principal contradiction between substantiated results of the human life activity and the human life itself – the human subjectivity.

Key words: Biotechnological engineering – self-consciousness – self-identification - anthropogenetics

Souhrn

Přicházející změny ve způsobu existence člověka přinášejí kvalitativní změny v systému jeho vědomí. Existují důvody k předpokladu, že v současné etapě rozvoje přírodních věd může nastat éra, ve které člověk může pokořit sám sebe. Objektem cílevědomého přetváření se tak nestane příroda kolem něj, ale jeho vlastní podstata čili přírodně-biologický základ jeho životní činnosti. Důsledkem pak bude nový rozměr oboru, který označujeme jako genetické inženýrství. Genetické inženýrství člověka tím, že vytváří prostředky umožňující vnější zasahování do podstaty člověka a vládu nad touto podstatou, zásadně změní základní vztah mezi subjektem a objektem, který vytváří základní uspořádání a hodnoty vědomí. Cíle genetického inženýrství jsou prospěšné. Jde o snahu vytvořit podmínky pro kvalitnější ochranu zdraví, prodloužení aktivního života, osvobození člověka od závažných chorob včetně neurodegenerativních, a dokonce i snahu o vytvoření vyšší úrovně intelektu. Pokrok biologie a medicíny mění chápání světa, sebeuvědomění a morální sebevědomí. Cílem moderní medicíny není jen pomoc nemocnému, ale i možnost řízení procesu patologie, početí a umírání. Rozvoj biotechno-

logických zásahů tak přináší složité a nejednoznačné etické problémy podobné těm, které vznikaly dříve při jiných technologiích. Koncepce antropogenetiky se zaměřuje na další rozpracování a konkretizaci obecné teorie biologie i na obdržení poznatků majících význam pro použití. Vážným aspektem vlivu praxe na oblast vědecko-teoretického poznání v souvislosti s rozvojem genetického inženýrství je nutnost vyřešení základního rozporu mezi opodstatněnými výsledky lidské životní činnosti a bezprostředně samotným lidským životem, lidskou subjektivitou.

Klíčová slova: biotechnologické inženýrství – sebevědomování – sebeidentifikace – antropogenetika

V současné době přechází význam úspěchů genetiky a genetického inženýrství daleko za rámec oblasti vědecko-výzkumné činnosti. Díky neustále sílící sociální orientaci biologie vstupuje antropogenetika do oblasti praktické lidské činnosti. Posiluje se proces přeměny této vědy na bezprostředně výrobní sílu společnosti. Souvislosti a vztahy antropogenetiky s praktickou činností jsou stále těsnější a mnohostrannější. Navíc může reálná možnost praktické modifikace genetických základů člověka vést ke změně samotného způsobu existence člověka ve světě.

Existují důvody k předpokladu, že v současné etapě rozvoje biologické vědy může nastat éra, ve které člověk pokoří sám sebe. Jestliže neolitická revoluce, určující vznik civilizace, vedla k přechodu od přisvojovací ekonomiky k výrobní a postavila člověka do pozice aktivního vztahu k přírodnímu prostředí a přitom ponechávala biologickou podstatu samého člověka za hranicemi takové činnosti, tak v současné době nastupuje takové přelomové období rozvoje společnosti, kdy se předmětem přetvářející aktivity člověka stává jeho vlastní podstata. Jinými slovy, objektem cílevědomého přetváření se nestává příroda vně člověka, ale jeho vlastní podstata, přírodně-biologický základ jeho životní činnosti. Nebo, což je totéž, se ve vztahu k samotnému člověku vytváří takový typ řízení, který se dříve používal pouze ve vztahu k přírodním věcem, předmětům, systémům.

To se konkrétně projevuje v celé řadě nových směrů genetického inženýrství. Například použití předimplantační diagnostiky a uskutečnění výzkumů embryonálních kmenových buněk vytvářejí přímou cestu k proměně na běžné a každodenní manipulace související s opravou a realizací života člověka před jeho narozením. Vždyť po provedení předimplantační diagnostiky stojí rodiče před volbou: přijmout řešení buď o dalším vývoji, nebo o eliminaci embrya. Zde se zřejmě projevuje „intence k zlepšení“ a zejména uvážený výběr s cílem genetické opti-

malizace: dítě může přijít na svět pouze v tom případě, že odpovídá stanoveným parametrům kvality uspokojující rodiče. V případě plánování dítěte se nejen jedny či druhé vlastnosti, avšak i samo dítě jako takové již jeví jako vytvořené, „zhotovené“ rodiči nejen prostě v genetickém či sociopsychologickém smyslu, ale i v technologickém smyslu. V daném případě může být budoucí člověk přijímám jinými jako dostatečně svévolně konstruovaná existence vytvořená spíše realizací lidského záměru než přírodou. Jinými slovy: rodiče, kteří si přejí mít dítě „ve vylepšené variantě“, v podstatě dostávají nikoliv jednoduše svého vlastního unikátního potomka, ale jakýsi produkt biotechnologických manipulací.

Předimplantační diagnostika se zaměřuje na umělý výběr zdravějšího embrya, a proto je zřejmé, že je vedena stejnými motivy jako eugenická praxe. Vědec se změnil, ne-li v tvůrce, tak ve spoluautora cizího života, a přijímá selekční rozhodnutí, jež se zaměřuje na stavbu genomu, která je z jeho hlediska žádoucí. V daném případě lze mluvit o výchozím podrobení embrya vládě jiného člověka. Do jaké míry to odpovídá hodnotám lidského života? Subjekt se stává objektem a v podstatě věcí, která se vytváří v přímém smyslu („zvěčnění embrya“) jiným subjektem. Kardinálně se mění typ meziosobního styku, což může zcela vést ke kardinální změně typu společenských vztahů včetně ekonomických, sociálněpolitických a kulturních.

Vždyť manipulace s genetickým materiálem souvisí se vznikem nových pák pro řízení a vládu nad lidským životem a tím i s novým souborem prostředků omezení lidské svobody. Avšak biologické omezení svobody, to jest nejúčinnější způsob jejího omezení, souvisí s možností její nevratné ztráty (Силуянова, 2001). Zvláštní dramatickost (a spíše tragičnost) situace přináší ten fakt, že závislost programovaného subjektu na jeho „projektantech“ a „zákaznících“ má nevratný charakter. V daném případě vzájemné vztahy mezi lékařem

a pacientem připomínají model skalárního typu (termín R. N. Wilsona) (Пирч, 1992), to jest paternalistický model: morální autorita lékaře vytváří mohutný tlak na pacienta a potlačuje jeho svobodu a důstojnost. Tento model plně osvobozuje pacienta od morální odpovědnosti (Хен, 2000). V průběhu biotechnologického programování vystupuje vědec plánující dědičný program v roli „genetického inženýra“ a „podle jednostranného řádu se zabývá genofondem jiného člověka a paternalistickým způsobem udává ve vztahu závislém na vlastní osobnosti směr rozvoje relevantní po celé období života“ (Хабермас, 2002). Následky jsou nevratné, jelikož se uskutečňuje zásah do genetického programu, jehož změna bude nereálná.

Rovněž se ukazuje, že výměna způsobu existence člověka ve světě přinese kvalitativní změny v systému vědomí. Takové kvalitativní změny mohou vést k novému typu vědomí, který se v literatuře někdy označuje jako postcivilizační. Genetické inženýrství člověka tím, že vytváří prostředky umožňující vnější zasahování do podstaty člověka a vládu nad touto podstatou, kardinálně mění základní vztah mezi subjektem a objektem, který vytváří základní uspořádání a hodnoty vědomí. Může skutečně vymizet představa o subjektu, který má svobodnou vůli svobodného určování svého vlastního osudu. Jak lze konkrétněji charakterizovat možné kvalitativní změny vědomí vyvolané úspěchy genetického inženýrství? Pohledme na tuto otázku poněkud podrobněji.

Jak je známo, existuje v současné době několik základních, vzájemně odlišných koncepcí vědomí (Лекторский, 2001). Přístupme k tomuto problému z té pozice, že vědomí je odrazem skutečnosti vnímané aktivně působícím, historicky se rozvíjejícím subjektem; nositelem vědomí je vysoce organizovaná hmota mozku; vědomí je vždy určitým obrazem skutečnosti. Přitom jakýkoliv obraz jako produkt vědomí v sobě zahrnuje dvojí vztah: 1) k zobrazenému předmětu; 2) k subjektu a podmínkám odrazu. První vztah je dán vědomostí (objektivizace slovy, znaky, návyky, schématy a jinými formami zobecnění elementů vědomí, díky kterým se rozlišují předměty materiálního světa, sám člověk, objekty kultury). Vědomost je základním pilířem vědomí. Avšak vědomí nevede jenom k vědomosti. Kromě vědomosti obsahuje vědomí také vztah k subjektu a podmínkám odrazu,

k nutnostem, zájmům, motivům a cílům činnosti. Vyjadřuje se prostřednictvím emocionálně volní afektivní sféry zážitků a uskutečňuje se v systému smyslů hodnot, hodnocení, sebeoceny, sebeuvědomění atd. Tímto způsobem vědomí spolu se sférou poznání rovněž obsahuje sféru hodnot s její afektivně-emocionální složkou. Kognitivní a hodnotové poznání jsou spolu nejtěsněji svázány a navzájem se určují. Přitom je třeba uvažovat, že člověk pocítuje svůj duchovní svět především prostřednictvím afektivně-emocionální, hodnotové strany vědomí a teprve potom prostřednictvím kognitivní sféry vědomí. Avšak zejména afektivně-citová, emocionální strana se může v postcivilizačním vědomí značnou měrou transformovat.

Jaké kvalitativní změny v kognitivní a hodnotové sféře vědomí mohou nastat (nebo nevyhnutelně nastanou) v postcivilizačním vědomí? Nejprve o změnách v kognitivní sféře vědomí. Tyto změny souvisejí především s úspěchy antropogenetiky a genetického inženýrství. Spočívají v poznání hlubokých zákonitých vazeb mezi geny a strukturálními vlastnostmi lidského mozku, které jsou dosud prozkoumány zcela nedostatečně, a také v rozpracování prostředků cíleného působení na tyto zákonité vazby. Dosud se tento objekt (zákonité vazby „geny-mozek“) ještě studuje převážně empiricky a často živelně na základě náhodných výzkumných asociací, časových zobecnění atd. Perspektivy aktivního zásahu do činnosti mozku s cílem její rekonstrukce a vytvoření „superčlověka“ jsou zatím velice vzdálené.

Spolu s tím celý systém antropogenetických znalostí a prostředků genetického inženýrství neexistuje sám o sobě, ale zařazuje se do širokého smyslového kontextu, který se vytváří ve vzájemné interakci kognitivních a hodnotových funkcí vědomí v konkrétním sociálně-kulturním uspořádání. Podle našeho názoru je zde hlavním smyslem zachování lidské individuality, svobody a práv člověka. To se týká nejen různých manipulací s embryi, avšak též působení na mozek a psychiku člověka, jeho vědomí a chování, což může vést ke „krizi identity“ (Энгельгардт, 1980), ztrátě představy člověka o jeho místě ve světě, obecně o hodnotě své vlastní osobnosti. Navíc, jak moudře poznamenal Ž. Ležan, „abychom vytvořili někoho rozumnějšího, než jsme my, musíme být rozumnější, než vůbec můžeme být“ (Лежан, 1981).

Podle jeho názoru nelze „pomocí triků genetického inženýrství“ vytvořit „superlidstvo“. Spolu s tím bezpodmínečně nelze absolutně odmítat samotnou myšlenku působení na mozek a psychiku člověka ve směru, který je pro něj příznivý. Takové odmítání je rovněž nepřipustné stejně tak jako nedostatek sociální odpovědnosti v dané otázce. Avšak vědecké možnosti a hlavně následky genetického zásahu nejsou dnes s konečnou platností jasné. Proto se ukazuje, že podobné manipulace jsou přípustné pouze ve výjimečných případech, při zvláštních chronických onemocněních, kdy riziko terapie je menší než riziko následků samotné bolesti.

Proto je mimo jakoukoliv pochybnost, že v hierarchii hodnot zaujímá dostatečně významné postavení hodnota individuálního lidského života a lidského zdraví. Zdraví člověka je jednou z nejdůležitějších složek lidského potenciálu, jehož zachování, rozvoj a realizace se musí pokládat za hlavní ukazatel směru a současně za nejdůležitější parametr rozvoje společnosti (ЮДИН, 2001). Značný důraz na zdravý obraz života ukazuje na to, že dnes jako nikdy dříve, se člověk blíží k tomu, aby se stal pánem svého zdraví. Možnost kontrolovat své zdraví umožňuje lidem stále v širší míře, aby se považovali za autonomní, soběstačné a svobodné bytosti. Spolu s tím široké perspektivy stát se hospodářem svého zdraví, které se dnes člověku otvírají, se mohou též vystříhat své protikladnosti, kdy se starost o vlastní zdraví může podstatně změnit, pokud se nezabýváme jednotlivcem, takže může jít nikoliv o „zdraví pro člověka“, ale naopak o „člověka pro zdraví“ (ЮДИН, 2001). To je možná jeden z nežádoucích momentů, které s sebou přináší tendence osvojení představ zdraví jako nejvyšší hodnoty. Již dnes lze pozorovat tendenci vést cíle biomedicíny k „čistě utilitárním“, to jest zužovat složitou rozmanitost podstaty člověka do několika jednoduchých kategorií, jako je soběstačnost, bolest nebo potěšení (Фукуяма, 2004).

K úloze minimalizace útrap lze těžko zaujmout jednoznačný vztah. Následkem biotechnologické expanze, kde základním cílem je zmírnění bolesti a útrap člověka na minimum a v ideálním případě jejich úplné odstranění, se může složitost a individualita lidské podstaty stát předmětem hrozby deformace. Na jedné straně je nesporné, že bolest, nemoc, útrapy jsou závažným problémem vyžadujícím své řešení.

Avšak chápání cíle jako pouhého osvobození od fyzických chorob a útrap a směřování k tomuto cíli jako k nejvyššímu (s ponecháním všech ostatních v pozadí) znamená zjednodušení vysokého předurčení člověka. Náš emocionální svět se stane chudším, primitivnějším, pokud přestane studovat takové emoce, jako je milosrdenství, snášenlivost, slitování, soucit, solidarita atd. Kromě toho má překonání vlastního psychického či fyzického nedostatku silou ducha vždy značný kladný význam pro samu osobnost i pro celý okolní svět. D. von Engelhardt správně poznamenává: „existují rozumné základy pro předpoklad, že zdraví lze též pokládat za schopnost snášení traumat, fyzických nedostatků a přiblížení smrti a úspěšnou integraci toho všeho do vlastního života“ (Engelhardt, 1995). V tomto smyslu je změna způsobu existence člověka ve světě jedním z nejdůležitějších problémů, které vytvářejí překážku na cestě praktického použití metod genetického inženýrství člověka.

Pokrok biologie a medicíny nemůže zůstat bez podstatného vlivu na chápání světa, sebeidentifikaci a morální sebevědomí. V medicíně 21. století, která aktivně využívá pokroky antropogenetiky, jde nejen o pomoc nemocnému, ale i o možnosti řízení procesu patologie, početí a umírání s velice problematickými „fyzickými“ a duchovními, mravními následky. Rozvoj biotechnologických zásahů nejen přináší složité a nejednoznačné etické problémy podobné těm, které vznikaly dříve při jiných technologiích, avšak přináší jiné, podstatně hlubší problémy. Odpovědi na ně se týkají světónázorových a etických představ lidstva o sobě samém. Největší znepokojení vyvolávají současné a gradující úspěchy biotechnologie hlavně v takových oblastech, jako je předimplantační a přednatální diagnostika, léková terapie a umělá reprodukce lidských bytostí (klonování jednotlivých kopií).

Široké praktické použití metod genetického inženýrství může vést k tomu, že se postupy sebeidentifikace osobnosti, včetně představ o morálním statutu člověka, mohou podstatně měnit, zejména k horšímu. To se především projevuje v tom, že geneticky projektovaní jednotlivci budou omezeni ve své svobodě: možná se už nemohou považovat za absolutní a jediné autory svého osudu. Jak je známo, nelze žít ve společnosti a být na společnosti nezávislý, avšak spolu s tím by měl mít člověk možnost nezávis-

losti na jednotlivých osobách nebo jejich skupinách. Genové inženýrství však přivádí člověka k tomu, že vláda nad životem a osudem člověka bude patřit nikoliv jemu samotnému, avšak úplně jiné osobě (skupině osob), která zacházela svévolným jednostranným způsobem s jeho genofondem. V pracích řady současných západních filozofů (J. Habermas, F. Fukujama a další) se vyjadřuje hluboké znepokojení nad tím, že spolu se vznikem biologicky naprogramovaného rozdílu mezi lidmi vzniká zásadní a nevratné omezení jejich svobody. Tím se genetické inženýrství člověka stává rozhodujícím prostředkem omezení lidské svobody a vede k principiální ztrátě dokonce i iluzivní svobody. Vždyť „naprogramovaná osobnost“ závisí nevratně na „genetickém projektantovi“. Na této osobě (na těchto osobách) spočívá kolosální odpovědnost za osud člověka. Rozvoj biotechnologie může vést k tomu, že u „naprogramované osobnosti“ budou chybět dokonce i zcela minimální možnosti vlivu na směr rozvoje vlastní osobnosti a konec konců na vlastní životní osud.

Z toho ve svém důsledku vyplývá možnost vzniku zcela nových, ve skutečnosti bezprecedentních, morálních vztahů. Zejména může ve vztazích mezi pokoleními vymizet mez, za kterou se člověk stává dospělým, nezávislým na svých rodičích. Avšak bez této nezávislosti nemůže nastat vzájemné uznání, vážnost a vzájemná odpovědnost. Tímto způsobem je zcela reálný vznik problému zabezpečení osobnosti zásahem do genomu oplodněné buňky. Člověk, který se podrobuje takové manipulaci, může pociťovat své určité poškození, poškození „morálního sebechápání“ (Хабермас, 2002). Když dítě, které je od počátku zbaveno alternativy a uzavřeno v kýmsi projektovaném tělesném obalu, dospěje, bude vyžadovat vyúčtování od těch, kteří vytvořili jeho genom a přenesli na ně odpovědnost za svůj osud. Jak správně uvažuje J. Habermas „nelze vyloučit to, že znalost eugenického programování vlastního genofondu omezí autonomní organizaci vlastního života jednotlivého člověka, ohrozí principiálně symetrické vztahy mezi svobodnými a rovnými osobnostmi“ (Хабермас, 2002).

Současné biotechnologie na jedné straně zajišťují kolosální potenciální výhody pro zdraví, avšak na druhé straně představují hrozbu ve formě možnosti modifikace podstaty člověka, jeho emocionálního světa. Je třeba si předložit

účet ohledně toho, že zásah do lidského těla obecně a snahy cílené změny emotivní sféry zejména mohou, dokonce i v případě nevýrazných změn, vést k absolutně nepředvídatelným následkům. Proto je třeba, aby společnost aktuálním a adekvátním způsobem reagovala na rozpracovávání podobných technologických novinek. Dosavadní zkušenost lidstva ukazuje, že je třeba nové úspěchy zvažovat s opatrností a využívat jich postupně s uvážením všech možných následků.

Cíle stojící před genetickým inženýrstvím člověka jsou bezpodmínečně prospěšné. Je to snaha vytvářet všechny podmínky pro kvalitnější ochranu zdraví, prodloužení aktivního života, osvobození člověka od závažných chorob včetně neurodegenerativních a dokonce i snaha o vytvoření vyšší úrovně intelektu. Spolu s tím současné genetické technologie umožňují manipulaci počátkem života člověka tak, že přeměňují tento počátek z přirozené události v událost, která je uvážene organizovaná, přeměněná (ЮДИН, 2004). Jestliže k tomu přidáme „sociální možnost konstrukce“ hranic mezi zdravím a nemocí, která již v omezeném stupni existuje, zjišťujeme, že vědecko-technický pokrok napomáhá tomu, že nejen procesy příchodu na tento svět a odchodu z něho, ale též celý lidský život může být v podstatné míře považován za sociální konstrukci. Technologie cíleného zásahu vytvářejí potenciální možnost vytvářet a modifikovat lidský život podle libovolné úvahy, do které nelze zahrnout všechny budoucí možné konfigurace životních okolností jednotlivce.

Tím současné přístupy k hodnocení perspektiv genetického inženýrství obvykle zdůrazňují konkrétní tělesné „detaily“ jednotlivce a ponechávají stranou hluboké úrovně lidské existence, všechny rozpory, složitost a individualnost vnitřního emocionálního světa člověka. Zde se uplatňuje snaha vyřešit inženýrskými prostředky takové problémy člověka, které žádné technologické inženýrské řešení nemají. V souvislosti s tím získává zvláštní důležitost otázka etického kodexu vědců-výzkumníků, lékařů a také morální odpovědnosti pacientů za souhlas k použití té či jiné metodiky léčby. Pokrok medicíny vede ke vzniku takových situací, kdy je velmi složité stanovit hranici mezi tím, co ve skutečnosti směřuje k zachování a obnovu zdraví, a tím, co je diktováno extrémními před-

stavami. Mravní utvrzování lidí zůstává dnes jedním ze zásadních způsobů ochrany společnosti proti potenciálním rušivým následkům použití nových biomedicínských technologií.

Ještě jednou zdůrazňujeme, že v případě úspěšného rozpracování technologie zásahu do lidského genomu může společnost narazit na problém sebetransformace člověka jako druhu. Může podrobit deformaci emocionální svět člověka a veškerou lidskou podstatu, což jest to, co „dává pocit morálky, zajišťuje sociální návyky nutné pro život ve společnosti a slouží jako základ vytříbenějších filozofických diskusí o právech, spravedlnosti a morálce“ (Фукяма, 2004).

To znamená, že v současném technogením světě získává problém zachování osobnosti, emocionálního světa člověka zcela nový rozměr. Genetické technologie zaměřené na rozpracování terapie lidských nemocí na molekulární úrovni a rovněž cílené na změnu charakteristických lidských tělesných znaků mohou vést k transformaci základních lidských hodnot. Zásahy do genomu znamenají nalezení lidské vlády nad vlastní podstatou. To však ve svých následcích nutně povede ke změnám zásad mravnosti a morálky. Tendence rozvoje genové technologie podstatně deformují proces sebeidentifikace (osobnosti, kolektivu, sociálních skupin i celé společnosti), představu, kterou si vytváříme sami o sobě, o tom, čím se zejména odlišujeme od jiných živých bytostí. Je třeba si předložit účet o tom, že s lidskou tělesností a prvotním emocionálním uspořádáním, které je jí produkováno, hluboce souvisí veškerá lidská kultura. To znamená, že zavedení metod genového inženýrství člověka vyvolá podstatný vliv včetně vlivu na představy o lidské důstojnosti, osobnosti a sociální sebeidentifikaci, o právu na soukromý život a autonomii osobnosti, vyvolá deformaci příbuzenských vztahů, představ o spravedlnosti atd.

Již nyní se s dostatečnou akutností ozývá problém použití léčiv působících na emocionální stav člověka pro terapii různých nemocí. Jinými slovy, problémy modifikace psychiky a sociálního chování se stávají velmi aktuálními. První způsoby modifikace vědomí pomocí toxicko-narkotických složek rostlinného původu (muchomůrky, kouření) a použití různých substrátů obsahujících alkohol jsou známy ještě z dávných časů. Tyto způsoby dočasné psychostimulace se ukázaly být natolik „úspěšnými“, že

převážná část lidstva, jak je známo, je v současné době podrobena těm nebo jiným typům „mání“ (alkohol, káva, tabák, narkotika atd.). Sílicí psychické zátěže, se kterými se člověk v současném složitém světě setkává častěji, vyvolávají hromadění negativních emocí a časem se stávají příčinou použití umělých prostředků pro odstranění napětí a změnu psycho-emocionálního stavu člověka. V současné době se stáváme svědky procesu intenzivního rozšíření tradičních (uklidňující látky, narkotika) i nových prostředků modifikace psychiky.

Současné výzkumy mozku objevují struktury, na které lze působit a měnit tak emocionální stavy člověka, vyvolávat halucinace, zřetelné obrazy minulosti, které se prožívají jako současnost, atd. Nenechali na sebe dlouho čekat dobrovolníci praktikující v této oblasti metodu experimentů: například se do mozku zavádějí desítky elektrod, které umožňují vyvolávat slabým elektrickým drážděním neobvyklé psychické stavy, odstraňovat voňavost, dosahovat pocitu čilosti atd. Vzniká však otázka: je vhodné překonávat lidskou agresi prostřednictvím „elektronického uklidnění“ určitých částí mozku? Je vhodné vytvářet pocit štěstí nebo uspokojení stimulací center radosti? V seznamu otázek lze pokračovat, avšak hlavní z nich může znít: je třeba měnit vnitřní emocionální svět člověka a co může poté následovat?

Genetické inženýrství odkrývá nové možnosti manipulace psychikou člověka působením na jeho mozek. V této oblasti je zřejmé zaměňování blahodárných možností s možnostmi, které s sebou nesou nebezpečné následky. Spolu s tím není lehké vést mezi nimi zřetelnou hranici. Osvobození duševně nemocných od symptomů, které jsou pro ně trýznivé, je blahodárnou záležitostí. Avšak od pomoci přinášené jednotlivému nemocnému lze učinit nepozorovatelný přechod k ulehčení zátěže kladené na společnost související s nežádoucím chováním jejích členů. Jinými slovy, lze velmi lehko učinit přechod od lékařských ke společenským (a nikoliv nutně humanitním) aplikacím. A to otevírá možnosti přinášející obavy různého typu.

Je možné, že se biotechnologové budou snažit „zlepšit podstatu člověka“ potlačováním „špatných emocí“ (agresivita, stůsněnost, nepřístupnost atd.) za předpokladu, že vědci znají přesně a bezesporu, které emoce jsou „dobré“ a které jsou „špatné“. Kromě deformace osob-

nosti mohou vzniknout i jiné problémy. Dostatečně realistickou se jeví například situace, ve které mohou mít závody zájem o takové technologie pro zvýšení produktivity práce svých pracovníků. A odtud již není daleko k určení cílů sociální manipulace. Tak existuje nebezpečí kroků od odpovědného subjektu majícího svobodnou vůli k systémům chování osobnosti naprogramovaným zvenčí. Jestliže se například specialisté naučí korigovat chování člověka s dědičně podmíněnou bojácností, potom se v jejich rukou zřejmě mohou ocitnout metody, pomocí kterých lze měnit i chování zdravých lidí v neomezených a nepředvídatelných dimenzích až do jeho úplného programování.

V souvislosti se vznikem podobných možností zaslouhuje zvláštní pozornost otázka o přísné regulaci přístupu ke genetickým testům a zásahům zaměřeným na změnu chování. Léková terapie, která je základem léčby většiny onemocnění, vyžaduje zvláštní pozornost současné společnosti. Problém je v tom, že volný prodej léčiv v lékárnách, nekontrolované užívání přípravků nebo chyby v indikaci přípravků již vedly k tomu, že zhruba čtvrtina chorob ve světě souvisí různými způsoby s užíváním léčiv (Лопухин, 2001). Může se zjistit, že výzkumy psychogenetiky posilují tendenci k medikalizaci pozorované v současnosti. Není vyloučeno, že lidé mohou nabádat k tomu, aby se pomocí přípravků měnilo chování, které se před tím považovalo za normální (Борисов, 2003). Ukazuje se, že je nutná přísnější kontrola výdeje receptů na léky. Jestliže dnes bude přijata nezbytná míra omezitelnosti, bude možno v budoucnosti předejít potenciálnímu zneužití.

Zvláštní nebezpečí představují přípravky zaměřené na potlačení či stimulaci genetických mechanismů. Přestože psychotropní prostředky nemění fermentativní buňky s perspektivou předávání nových dědičných znaků, přináší možnost jejich nekontrolovatelného užívání velmi vážné otázky včetně těch, které se týkají představ o lidské individualitě. Jako příklad lze uvést antidepresivum Prozac vytvořené genetickými inženýry, které zvyšuje hladinu serotoninu v mozku.

Zvláštnost tohoto léku spočívá v tom, že působí na velmi důležité lidské emoce a zejména na sebedůvěru a sebehodnocení (Фуксман, 2004). Tradičními způsoby překonávání nízkého sebehodnocení je výchova k silné vůli, houžev-

natosti a cílevědomosti, pocitu odpovědnosti, svědomitosti, obětavosti atd. Biotechnologie poskytuje reálnou možnost zvýšit sebehodnocení nikoliv vlastním volným úsilím, ale pomocí léčivého přípravku. Použití přípravku Prozac poskytuje cestu k tomu, co se už dnes nazývá „kosmetickou farmakologií“ (lék nikoliv pro jeho terapeutické působení, ale jednoduše pro zlepšení vlastního sebehodnocení) (Kramer, 1993). Tím se stáváme svědky prvního aktu historického procesu devalvace sebehodnocení člověka, jeho skutků, jednání a úvah.

Pomocí přípravku zvaného Ritalin (Diller, 1998), navrženého pro léčbu syndromu nedostatečné pozornosti – hyperaktivity, lze zvýšit pozornost, soustředěnost, avšak též podstatně snížit úroveň únavy a zvýšit úroveň pracovní schopnosti. Tak lze dosáhnout žádaných výsledků bez zvláštního úsilí uskutečňovaného v práci se sebou, bez zbytečných rozumových a fyzických výdajů, bez pěstování vůle. Jinými slovy Ritalin – lék umožňující „chytit ryбку bez práce“. Tento prostředek ve skutečnosti činí samostatné překonávání potíží člověkem nepotřebným, to jest činí nepotřebným to, co jmenovitě dělá z jednotlivce osobnost.

Problémy neurofarmakologie jsou možná pouze „předzvěstí“ jiných problémů vyvolávaných rozvojem genetického inženýrství člověka. Vznik prenatalní a předimplantační diagnostiky a také neustálé zvětšování počtu chorob, které lze zjistit (s určitým stupněm pravděpodobnosti) ještě před narozením člověka, tvoří ve své akutnosti bezprecedentní situaci, kdy početí dítěte a jeho narození přestávají být událostmi, které probíhají bez postranního zásahu. Sama tato skutečnost „nepodrobení se zásahu zvenčí“ má vždy důležitý význam pro lidské uvědomění. Náš vztah k lidskému životu do okamžiku zrození (nebo k člověku po jeho smrti) nás charakterizuje jako lidi, jako druh a odděluje prostředí jiných živých bytostí. Jak správně předpokládá J. Habermas, s tímto uvědoměním jsou těsně spojeny naše představy o sobě samých jako morálních osobnostech, které se na základě intuitivního uvědomění antropologicky identifikují (Хабермас, 2002).

Věda se aktivně snaží rozšiřovat možnosti kontroly patologie a mortality. V současné době aktivní posuzování problému eutanazie ukazuje, že dnes událost lidské smrti a okolnosti, při kterých k ní dochází, mají často nikoliv přirozený

charakter, a jsou následkem určitých technických manipulací (například odpojení přístrojů podporujících život). Charakteristickou vlastností současného biotechnologického přístupu lze vidět v jeho zřetelně se projevujícím konstruktivismu. Lze pozorovat tendenci k osvojení představ každé lidské bytosti jako v určitém smyslu „zkonstruované“, vytvořené geny. Na základě toho se formuluje ideologie technologické rekonstrukce lidského organismu. V souladu s touto ideologií lze v budoucnu používat metody genetického inženýrství pro nápravu nejen vrozených, ale i získaných vad, a tyto metody mohou též umožnit vytvářet děti „zlepšeného původu“. Tím se připouští (otevřeně nebo zastřeně), že člověka lze chápat pouze jako soubor jednotlivých znaků (ЮДИН, 2004). Takový v podstatě mechanistický přístup snižuje význam systémové podstaty funkce a exprese jednotlivých genů v rámci genomu jako celku.

Rozvoj biotechnologie vede k tomu, že v současné etapě je otázkou vzájemných sociálních interakcí a přijetí schválených řešení nejen smrt, ale i narození, to jest počáteční výchozí „bod“ lidského života. Avšak v tomto případě je vypracování konsenzu mnohem složitějším úkolem. Například potíž se stanovením okamžiku začátku lidského života ukazuje ještě zřejměji sociálně zkonstruovaný (konvenční) charakter samotného stanovení takového začátku (ЮДИН, 2004).

Již dnes mohou někteří lidé činit ve vztahu ke druhým rozdíl mezi „cenným“ a „bez-cenným“ životem, a to vyvolává vážný neklid. Například v případě odhalení těžké nemoci zárodku mu může být chladnokrevně odepřeno právo na existenci. Takové rozhodnutí se jeví bezpodmínečně jednostranným a „nevratným“. V tomto případě se genetické inženýrství používá nikoliv jako prostředek k mobilizaci lékařské pomoci, avšak jako zákrok pro infanticidu, jako nástroj mizantropické politiky „očistění rasy“ od neplnohodnotných lidí. Tím se také společnost vydává na cestu vedoucí k názoru „nemocný – parazit společnosti“. Zejména tento názor je určujícím v té „morálce pro lékaře“, kterou navrhl F. Nietzsche: „vytvořit novou odpovědnost, odpovědnost pro lékaře, pro všechny případy, kde vyšší zájem života, vycházejícího života, potřebuje nemilosrdné potlačení a odstranění degenerujícího života – například ohledně práva na početí, práva narození, práva žít“ (Ничше,

1990). To je pozice „na takové straně morálky“. Na takové straně morálky se hodnoty „milosrdenství“, „lásky“, „starosti“, „soucitu“ zbavují soběstačnosti a začínají se uvažovat jako více či méně úspěšně použitelné prostředky uspokojení něčích zájmů.

Využití lidského života s cíli selekce se jeví jako nepřijatelné. Při takovém využití může zmizet rozdíl mezi člověkem a věcí, může nastat změna sebeuvědomění. Přitom se sebeuvědomění mění jak u těch, kteří se bezprostředně účastní v tomto procesu, tak u těch, kteří se na tyto události dívají a vyjadřují mlčením souhlas. Tímto způsobem se význam lidského života devaluje, následkem čehož může zcela ztratit svou pozici v měřítku hodnot. Kromě toho „naděje některých genetiků, že se vývoj může brzy ocitnout v jejich rukách, stírají kategorický rozdíl mezi subjektivním a objektivním, přirozeně vyrůstajícím a uměle vytvořeným v těch oblastech, které byly dříve zásahům člověka nedostupné. Jedná se o biotechnologickou rediferenciaci hluboko zakořeněných kategorických rozdílů, které jsme dříve invariantně zařazovali do základu svých vlastních popisů“ (Хабермас, 2002).

Lidstvo se už dostatečně dopouštělo chyb v minulosti a je čas naučit se opatrnosti. Základním principem opatrnosti je: předvídat následky, jednat tak, aby se způsobilo co nejméně škody, a tak, aby náš každý krok byl vratný. V žádném případě není vhodné přijímat závažná osudová rozhodnutí, pokud nejsou pečlivě uváženy všechny strany a hranice projektu. Jestliže biotechnologický pokrok neslouží humánním cílům a je hrozbou celistvosti duchovního světa člověka, jeho právům, svobodě a důstojnosti měla by se společnost zastavit a zamyslet. A buď by se měla zříci použití vědeckých výsledků, nebo vytvořit všechny podmínky zaručující záštitu člověka proti takovému druhu zasahování do cizích práv.

Podle našeho názoru lze souhlasit s míněním o tom, že umělé projektování člověka „se zadanými parametry“ bude schopné vytvořit plnohodnotného jednotlivce z hlediska tělesného zdraví. Avšak genetické inženýrství může přitom lidstvo zbavit velkých epileptiků, jako byl například F. M. Dostojevskij, nemluvě o „geniálních šilencích“, jako byl R. Schumann, van Gogh, N. V. Gogol a mnozí další. Ukazuje se, že stanovení, které genetické dědictví bude

pro potomstvo zvláště „nejlepším“, je pro člověka úkolem přesahujícím jeho síly (v každém případě dosud). Vědu je třeba směřovat na zachování neocenitelné podstaty člověka s jeho unikátním duchovním světem.

Tím je problém současné antropogenetické revoluce ve skutečnosti problémem nových forem v souvislosti mezi vědou a praxí. Má řadu důležitých aspektů. Jak je známo, praxe a teorie, která se tvoří na jejím základě, nejen jednoduše působí na sebe navzájem, avšak vzájemně se též stimulují, doplňují a obohacují. Spolu s vlivem vědy na praxi, programujícím význam vědy ve vztahu k praxi, existuje i opačný poměr – vliv praxe na vědu, v daném případě na antropogenetiku. V antropogenetice se zvláště zřetelně projevuje ta obecná zvláštnost postneoklasické přírodovědy, podle které se při hodnocení vědeckých myšlenek priority nezřídka posouvají na stranu praktického významu jejich použití a vedoucí tendence rozvoje současného biologického poznání, změny v jeho systému metod, v procesech objektivizace poznatků o světě života se tvoří zejména prostřednictvím ověření praxí. Zaměříme se na některé základní vlivy praxe na antropogenetiku.

Především se zde zřetelně projevuje ten aspekt, který souvisí s interakcí základních a užitých výzkumů v antropogenetice. Komunikace antropogenetiky s praxí je zprostředkována užitými vědami, které s použitím zákonů a jevů odkrývaných takovou vědou tvoří článek řetězu, „kanál“ mezi teorií a praktickou činností člověka. Tím užití vědy spolu se svým specifickým obsahem v sobě též zahrnují stanovení teoretického zobecnění genetiky, které tvoří jejich obecně teoretický základ. V souvislosti s tím se stávají do jisté míry závislémi na měřících a úrovni rozvoje základních biologických výstupů. Rozpracování nových idejí závisí nejen na úrovni ovládnutí znalostí nahromaděných předcházejícími generacemi, ale i na jejich ověření v praxi. Přitom praxe je nejen zdrojem vědeckého poznání, jeho hybnou silou, avšak též formuje samotný subjekt poznávací činnosti, určuje uspořádání, obsah a směřování jeho myšlení. Rozvoj obecných představ o praxi vyžaduje dnes přechod od konstantnosti její podstaty k odkrývání všeho bohatství a specifčnosti jejího obsahu jak při výrobních, tak při vědecko-experimentálních činnostech (Илатонов, 1996).

Všeobecně teoretické, základní oblasti bio-

logického poznání jsou tedy svázány s praxí zprostředkovaně prostřednictvím užitých oblastí vědeckého poznání. Koncepce antropogenetiky se zaměřují na další rozpracování a konkretizaci obecné teorie biologie i na obdržení poznatků majících význam pro použití. K těm lze počítat poznatky o možných prostředcích, způsobech, formách, metodách, podmínkách tvorby a reprodukce jakéhokoliv užitečného konečného výsledku: například lékových a diagnostických prostředků pro použití v medicíně a experimentálních činnostech s živými organismy atd. Praxe tím, že stanoví konkrétní úkoly pro vědecké poznávání, se stává aktivním zadavatelem vědeckých problémů vyžadujících rychlé, adekvátní rozpracování. Mnohotvárnost forem praktické činnosti člověka podmiňuje různost vědecké problematiky. Přitom je důležité nezapomínat, že praxe práce s biologickými objekty představuje složitou strukturní tvořivou činnost včetně řady navzájem těsně souvisejících elementů: potřeba, motiv, hodnoty, norma, ideál, cíl, metody, nástroje a prostředky práce.

Zvláště specifické je praktické působení na člověka. Tato specifčnost je určena zvláštnostmi subjektu a objektu poznání a přetváření živého. Dnes vzniká nutnost vytvoření určité syntetické teorie pro objasnění zvláštnosti práce nejen s živými objekty, ale i s člověkem. V této teorii je třeba, aby své místo a zákonitosti rozšíření měřítek našlo prohloubení a intenzifikace biotechnologické expanze do praxe lidské životní činnosti i otázky související s poznáním možných negativních následků takového pronikání. V této souvislosti je věcí zvláštního zájmu analýza forem a způsobů řešení praktických problémů fyziky, chemiky, geology a představiteli dalších oblastí přírodních věd.

Vázným aspektem vlivu praxe na oblast vědecko-teoretického poznání v souvislosti s rozvojem genetického inženýrství je nutnost vyřešení základního rozporu mezi opodstatněnými výsledky lidské životní činnosti a bezprostředně samotným lidským životem, lidskou subjektivitou. Vyřešení tohoto rozporu je ve tvorbě skutečně nového světového názoru, nového systému hodnot. Ten by měl být založen na nových prioritách hodnot, zejména obohacujících vnitřní svět člověka novými způsoby hodnocení svobody, smyslem tvůrčí aktivity, celostní osobnosti, lásky atd.

Kromě toho praxe vytváří nutnost etické

a správné regulace výzkumů v antropogenetice, genetickém inženýrství. Je zde jako nikde jinde aktuální otázka nutnosti stanovit odpovědnost specialisty zasahující do genomu embrya. V souvislosti s tím je aktuální rozpracování předpokladu o nepodrobení biologických základů osobní identity cizímu vlivu. Je možné, že v budoucnu bude potřebné rozpracování norem práv na genofond, který se nepodrobuje manipulaci.

LITERATURA

- СИЛУЯНОВА, И. В.: *Биоэтика в России: ценности и проблемы*. (Bioetika v Rusku: hodnoty a problémy). Moskva, 2001. s. 102.
- РИЧ, В.: *Модели моральной медицины в эпоху революционных изменений*. – *Биоэтика*. Проблемы и перспективы. (Modely morálního lékařství v epoše revolučních změn. – *Bioetika*. Problémy a perspektivy). Moskva, 1992. s. 36-45.
- ХЕН, Ю. В.: *Ценность жизни как проблема прикладной этики*. (Hodnota života jako problém užité etiky) – В кн.: *Жизнь как ценность*. (V knize: *Život jako hodnota*). Moskva, 2000. s. 222.
- ХАБЕРМАС, Ю.: *Будущее человеческой природы*. (Budoucnost lidské podstaty). – Moskva, 2002. s. 78.
- ЛЕКТОРСКИЙ, В. А.: *Эпистемология классическая и неклассическая*. (Klasická a neklasická epistemologie). Moskva, 2001. s.163-167.
- ЭНГЕЛЬГАРДТ, В., А.: *Наука, техника, гуманизм*. (Věda, technika, humanismus). *Вопросы философии*. 1980. no. 7.
- ЛЕЖЕН, Ж.: *Генетика и психическое здоровье*.

(Genetika a psychické zdraví). – V knize: *Генетика и благосостояние человечества*. (Genetika a blahobyt lidstva). Moskva, 1981. s. 92.

ЮДИН, Б. Г.: *Здоровье человека как проблема гуманитарного знания*. – *Философия здоровья*. (Zdraví člověka jako problém humanitárního poznání. – *Filozofie zdraví*). Moskva, 2001. s. 67, 186-487.

ФУКУЯМА, Ф.: *Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции*. (Naše posthumánní budoucnost: Dědictví biotechnologické revoluce). Moskva, 2004. s. 72, 148, 245.

ENGELGARDT, D.: *Health and Disease: 1. History of the Concepts*. *Encyclopedia of Bioethics*. N. Y., 1995. Vol. 2. s. 1091.

ХАБЕРМАС, Ю.: *Будущее человеческой природы*. (Budoucnost lidské podstaty). Moskva, 2002. s. 55, 81, 87.

ЮДИН, Б. Г.: *Биотехнологическое конструирование человека*. – *Биология и культура*. (Biotechnologická konstrukce člověka. – *Biologie a kultura*). Moskva, 2004. s. 488.

ЛОПУХИН, Ю. М.: *Биоэтика в России*. (Bioetika v Rusku). *Вестник РАН*: 2001. Vol. 71. no. 9. s. 774.

БОРИСОВ, Ю.: *Генетика и поведение человека: этический контекст*. (Genetika a chování člověka: etický kontext. *Человек*. 2003. no. 2.

KRAMER, P. D.: *Listening to Prozac*. New York., 1993. s. 44.

DILLER, L. D.: *Running on Ritalin*. New York., 1998.

НИЦШЕ, Ф.: *Сумерки кумиров*. (Soumrak bohů). *Соч. в 2-х томах*. Moskva, 1990. Vol. 2. s. 611.

ШАТАЛОВ, А. Т.: *Биологическое познание и практика*. (Biologické poznání a praxe). – V knize: *Философия биологии: вчера, сегодня, завтра*. (Filozofie biologie: včera, dnes a zítra). Moskva, 1996. s. 228.

Jekatěrina Ignatěva Gnatik